

Іду, жену. Вітер брениць, свище. Ідеальна дорога. Минають корчі, дерева. Ш-ш-ш. Значевя мною підкинуло, я бухнув у сніг, страскотівши лещетами. Що сталося? Біля мене опинився мій вірний товариш. Що сталося? — питає, не то здивований, не то застрашений. Чи я не потовкся? — Ні! — Пробую встати. Товариш не може собі уявити, як на такій простій дорозі може лещетар (а ще так, як я, заавансований! — о іроніє! —) упасти. Але гов! Тут якийсь горбок. Що це? Купина, ритвина? Товариш кійком у сніг штуркає, розкидує сніг. З-під нього показалося полотно, кафтан. Що це? Розкидаємо обидва сніг. Скулена людина; через плечі торба; руки без рукавиць, пальці позгинані. Я пізнав. Це Полу-Авель. Ми з товаришем переглянулися. Зняли шапки і змовили „Отче наш“; за душу людини, що йшла рідну землю об'яти, поцілувати. Що за ту землю і розум стратила. Що ціле життя за неї каралася.

Сурохів, 24. II. 1939.

Теоктист Пачовський

ШЕВЧЕНКО В ПРИСВЯЧЕНИХ ЙОМУ ВІРШАХ

Культ Тараса Шевченка знайшов дуже гарний вислів у присвячених йому віршах. Немає мабуть визначнішого українського поета, що не залишив би вірша про Тараса. Чужбинський, Куліш, Федькович, Франко, Самійленко, Леся Українка, Лепкий, Олесь, Тичина, Маланюк, Антонич це автори віршів, зложених на пошану Шевченка. Знайшлися навіть люди, що зібрали оці вірші докупи і видали їх окремими книжками. Першу таку антологію шевченківських віршів видав у Золочеві 1911. року Володимир Супранівський п. н. *На вічну пам'ять Тарасови Шевченкови*, де крім українських оригінальних віршів подибуємо теж в українських перекладах вірші поетів чужинців, напр. Залєского, Купала й Некрасова. Однак збірка Супранівського не має наукової вартости. Він порозміщував зібрані вірші без якогонебудь порядку (напр. хронологічного чи іншого), позмінював тут і там їхню первісну форму, а крім того не подав усіх доступних йому віршів. Куди краща з наукового боку книжка Миколи Комарова п. з. *Вінок Т. Шевченкові*, що вийшла в Одесі 1912. р. Комарову важко було роздобути усіх галицьких текстів і тому він подає інколи тільки їх заголовки. У 1920. р. вийшов другий одеський вінок з-під руки Бачинського п. н. *Шевченко в співах інших поетів*. Відсутність цієї книжки в львівських бібліотеках не дозволяє щонебудь про неї сказати. Далі не зашкодить згадати ще про Плевака і Таранька. Перший з них у збірнику матеріалів про Шевченка, що вийшов в Києві 1926. р.¹⁾, передруковує крім давніших віршів про Шевченка теж і декілька шевченківських віршів радянських поетів, напр. Загула, Кулика, Савченка,

¹⁾ М. Плевако, Тарас Шевченко, ДВУ, 1926.

Тичини і ін., а в книжечці Михайла Таранька *Тарасовим шляхом* (Львів, 1934) подибуємо декілька нових віршів сучасних галицьких поетів, саме Бабія, Завадовича, Шкрумеляка і ін. Наприкінці оцих бібліографічних заміток треба звернути увагу, що вірші за останні роки можна знайти на сторінках наших літературних і популярно-наукових журналів.

Після заподаного вище бібліографічного перегляду мимохідь виринає питання, що оспівували наші поети в шевченківських віршах. Усе. Життєвий шлях Тараса, його творчість, смерть, похорони, а передусім його роковини. Ось короткий перегляд цієї тематики.

Поетичні нахили зачали будитися в душі Шевченка не тоді, коли йому „тринадцятий минав“..., але куди скоріше. Так прийнятні дозволяє думати Шкрумеляків вірш *Малий Тарасик*. Юра Шкрумеляк, глибоко продумавши Тарасикову пригоду з „небесними залізними стовпами“, ось так пише:

Ще лиш небо на сході палало,
Вже схопився Тарасик з постелі,
Сів на вишні в садочку цвітучім
І дивився на ниви веселі.
Ясні ниви, у золото вбрані,
Так сердешно всміхались до нього,
Своє щастя й красу наливали
До серденька його молодого.
І пестили його раннім сяйвом
Із садочка до себе манили.
І побіг він у степ без тривоги
На вершок старої могили.
Там дивився, як хмарка втікає
Десь до сонця, у ясне проміння,
Аж туди, де зійшлося з землею
На обр'ю небесне склепіння.
І скотившись на шлях чорний, битий,
В чумака він питає несміло:
— Де стовпи ті, що десь підпирають
Ясне небо, що в сонці горіло?...
А чумака йому мовить: „Мій сину,
Де стовпи ті, лиш Бог один знає!“
А сам дума: „У тобі, дитино,
Ясне небо і Бог сам вітає!“²⁾

Хоча в дальших роках життєва стежка не стелилася перед Шевченком рожами, то, не зважаючи на це, він навіть у найтвердших умовах свого життя, відривався від буденних рефлексій. Один такий момент по-мистецьки зобразив Богдан Лепкий у вірші *Мрії та дійсність*. Тарас, пробуваючи на службі в Енгельгардта, чекав як кімнатний козачок повороту пана, що пішов у клуб програвати. Тарасові — пише далі Лепкий:

Треба чекати до рана,
Служба — не легка то річ!
Скучно, тривожно хлопчині;
Свічку тайком запалив,
В салі, неначе в святині,
Скрізь малювання, картини —
Очі в їх хлопець впялив.
Рідне село. Між горами
Річка журливо шумить.

²⁾ М. Таранько, *Тарасовим шляхом*, стор. 47—48.

Берег покритий квітками,
 Хмари пливуть над степами,
 Річки не годен спинить.
 Мріє... й малими руками
 Щось там малює — тремтить.
 Ніби до батька і мами
 З міста чужого степами
 Він у гостину біжить.
 І захопився й не чує:
 А пан на порозі, як звір.
 „Він не в передній? Малює?!
 Світло даремно марнує
 Батогів! На конюшню! На двір!“³⁾

З дальшого ходу Шевченкового життя знаємо, що не малярство стало його головною духовою потребою, але поезія. Перше видання Кобзаря, що вийшло 1840. р., викликало дуже сильне враження. З наших поетів перший зложив поклін Кобзареві Чужбинський. Він у вірші п. н. *Шевченкові* пише:

Гарно Твоя кобза грає,
 Любий мій земляче!
 Вона голосно співає
 Голосно і плаче.
 І сопілкою голосить,
 Бурею лютує,
 І чогось у Бога просить,
 І чогось сумує.
 Ні, не люди тебе вчили:
 Мабуть сама доля,
 Степ та небо та могили
 Та широка воля!
 Мабуть, ти учивсь співати
 На руїнах Січі,
 Де ще рідна наша мати
 Зазирає в вічі;
 Де та бідна мати просить
 Кожну душу ширу,
 Хто по світу кобзу носить,
 Щоб співали міру
 Про козацтво незабутнє,
 Вірне, стародавнє,
 Про життя козацьке смутне,
 Смутне, але славне.
 Знаю ж, братчику рідненький,
 Як учивсь ти грати:
 Ти послухав тої неньки
 Та й став нам співати!⁴⁾

Але не довго міг Шевченко свobodно співати. За кирило-методівські ідеї, й за деякі сміливіші вірші, що зілюстрував Лепкий у вірші *Суд над поетом*, заслаано Тараса на далекий схід. Після засланя затужила Україна за своїм Кобзарем. Змалювала це Псьол в ось такому вірші:

Віє вітер над Києвом,
 Сади нахилає;
 Синій Дніпр старих сусідок,
 Німих гір питає:
 „Де гуляє, бенкетує
 Син наш незабутий?
 Вже й солові одспівали,

³⁾ Плевако, *op. cit.*, стор. 103—104.

⁴⁾ М. Комаров, *Вінок Т. Шевченкові*, Одеса 1912, стор. 1—2.

А його не чути!
 Уже і Дух і Купало
 І Петро минулись
 І чумаки із першої
 Дороги вернулись;
 Уже й жито, половиє,
 Час зтого й жати;
 А він не йде — біля мене
 Сісти, заспівати!"
 Обізвались німі гори:
 „Дніпре, старий друже!
 Не питав ти України,
 По кім вона тужить.
 Не прислухавсь, що дівчата
 Плакали — співали,
 Про що хвилі з берегами
 Нищечком шептали.
 Розпитай же буйних вітрів
 З далекого краю,
 Як наш кобзар з важким ранцем
 Під ружжем гуляє!"⁵⁾

Шевченкові важко було жити на засланні. Оточення, в якому пробував він, дуже плястично зображує вірш Лепкого *Пустиня*.

Одначе без огляду на пробування Шевченка в такій несприятливій для людського життя околиці, Лепкий висловлює такий погляд (у в. *Дорога*):

Вий же вовком, пустине,
 Вий, звірюко голодна!
 Твоя праця безплідна, —
 Він не вмере й не загине⁶⁾.

І так сталося. Шевченко вернувся з Ореської кріпости. З радістю всі вітали його. За обідом, що його уладжено в честь Шевченка 25. III. 1858. р., привітав Максимович Тараса віршем:

Хвалить Бога!.. Вже й ти з нами,
 Наш любий Кобзарю!
 Бувай здоров — нам на радість,
 А собі на славу.
 Перебув ти тяжке лихо
 І лиху недолю;
 Заспівай же нових пісень
 Про людську волю;
 Заспівай нам таких пісень,
 Щоб мати Вкраїна
 Веселилась, що на славу
 Тебе породила!⁷⁾

Та недовго міг Шевченко співати. 26. лютого 1861. року прийшла смерть і забрала Шевченка безповоротно. Поетова смерть викликала дуже сильне вражіння; тогочасні поети були зворушені до глибини. За вимовний документ хай послужать сьогодні вірші Василенка, Кониського, Максимовича, Навроцького й Чужбинського, написані з приводу Тарасової смерті. Чужбинський у вірші *Над гробом Т. Г. Шевченка* пише:

Не в степу, не на могилі —
 Над Дніпром широким —
 Ти заснув єси, Кобзарю,

⁵⁾ Комаров, ор. сіт., 3—4.

⁶⁾ Плевако, ор. сіт., стор. 120.

⁷⁾ Комаров, ор. сіт., стор. 9—10.

Вічним сном глибоким.
 Над Невою, під снігами
 При похмурнім сонці,
 Ти поліг еси, мій друже,
 На чужой сторонці.
 У головах не посадять
 Червону калину,
 Не привіта соловейко
 Твою домовину...
 Круг Тебе чужа-чужина...
 Та не чужі люде:
 Є кому Тебе оплакати,
 Є — і довго буде.
 Покоління поколінняю
 Об тобі розкаже
 І Твоя, Кобзарю, слава
 Не вмере, не поляже!⁸⁾

Спочатку похоронено Шевченка в Петербурзі, але незабаром перенесено його в Україну, де спочили тлінні останки над Дніпром, недалеко Канева на горі, що звалася давніше Чернечою, а від тієї хвили стала Тарасовою. Ось як описує Максимович Шевченкові похорони під Каневом:

Сподівалися Шевченка
 Сей год на Україну;
 А діждалися побачити
 Його домовину.
 Стоїть в Каневі в соборі
 Вся квітками ввита;
 По козацьки — червоною
 Китайкою вкрита.
 Ідуть люди — перед нею
 Поклон покладають;
 І за душу Кобзареву
 Господа благають.
 На Симона на Зилота
 Задзвонили в дзвони,
 Стали править Кобзареві
 Нові похорони.
 От, несуть його на марах
 З собору під гору,
 Де старий Дніпро-Славута
 Іде до простору.
 Уволили твою волю
 Українські діти:
 На Чернечу несуть гору,
 Де Ти хотів жити.
 Христос Воскрес! Хор церковний
 До гробу співає:
 От і стали всі круг Тебе
 На горі Чернечій...
 Чи Ти чуєш людський гомін,
 Надгробнії речі?
 Чи Ти чуєш: вічну пам'ять
 Тобі возносили;
 Брати й сестри над Тобою
 Знов заголосили;
 Плачуть, тужать твої друзи,
 Ввесь народ сумує:
 Сиплять землю тобі й кажуть:
 „Нехай він царствує!“

⁸⁾ Комаров, op cit., стор. 14

Прощай, славний наш Тарасе!
 Прощай, милий брате!
 Справді лучче в своїй землі
 І кісткам лежати⁹⁾.

Слова Чужбинського, що „Кобзарева слава не вмре не поляже”, справдилися. Після 1861. року завівся звичай, що всі українці, де б вони не були, складають урочисто кожного року поклін Шевченкові. Відбуваються панахиди, академії, на сторінках літературних журналів показуються святкові статті. У цій шевченківській програмі окрему сторінку займають вірші, що їх пишуть поети на пошану Шевченкові. Тематика шевченківських роковинних віршів різна. Самійленко напр. в одному із своїх віршів п. з. *Рідна мова*, пригадуючи заслуги Шевченка для розвитку нашої мови, пише:

... в пилу на шляху наша мова була
 І мислива рука її з пилу взяла.
 Полюбила її, обробила її,
 Положила на неї усі сили свої,
 І в народній вінець, як в оправу ввела,
 І як зорю ясну вище хмар піднесла.
 І на злість ворогам засіяла вона,
 Як алмаз дорогий, як та зоря ясна.
 І сіятиме вік, поки сонце стоїть¹⁰⁾.

Людмила Волошка славить Шевченка за те, що в його „словах святих”

І в тих перлах — самоцвітах
 Є найкращії перлинки:
 То слова про тяжку долю,
 Долю жінки українки.
 Ти убрав її квітками,
 Ти умив її сльозами,
 І уславив всьому світу
 Що найкращими думками.
 Чарівний дівочий образ:
 Карі очі, стан тоненький,
 Чорні брови, ясний погляд,
 Сміх веселий, молоденький;
 І дівчину сиротину —
 Не словами, а сльозами,
 Батьку славний, незабутній,
 Змалював ти перед нами.
 І за те, аж поки буде
 Україна існувати,
 Не забудуть українки
 Тебе, батьку, шанувати.
 І од пишного палацу,
 До найменшої хатинки
 В ширім серці українки
 Вдячний спомин не загине¹¹⁾.

Ще інші цінять Шевченка за його слов'янофільство. Напр. в часах, коли балканські слов'яни стали в рядах до боротьби за волю, Перебендя (Кониський) пише:

Твоя слава, наш кобзарю,
 Відома на світі:
 Тебе знають, прославляють,
 Всі слов'янські діти;
 Не-слов'яни теж тя знають,

⁹⁾ Комаров, *op. cit.*, стор. 39—41.

¹⁰⁾ Комаров, *op. cit.*, стор. 83—84.

¹¹⁾ Комаров, *op. cit.*, стор. 221—22

Бо твої глаголи
 Скрізь літають і вітають
 Всіх людей в неволі!
 Твоя муза весесвітна,
 Як Божеє слово,
 Всьому світові бажає
 Волі і любови.
 Твоя пісня — віща пісня,
 Збудила Україну
 І усіх слов'ян скликала
 У семью єдину,
 Слався, слався! наш кобзарю,
 А ми, твої діти,
 За твоїм підєм завітом
 Во віки і віки¹²⁾.

Одначе найбільше залишилося таких віршів, в яких схарактеризовано загальне значення Шевченка. Вірші з такою тематикою писали: В. Шашкевич, Куліш, Федькович, Франко, Старицький, Самійленко, Леся Українка, Лепкий, Олесь, Маланюк, Антонович і т. і. Для інформації подаємо кілька виїнятків. У Самійленковім вірші *Вінок Т. Шевченку* читаємо:

Тебе, наш батьку, віщий наш пророче!
 Чи зможе той, у кого є хоч трохи
 Любови в серці до свого народу,
 Хоч день один про тебе не згадати!
 Народу син, та син його найкращий,
 Ти був його борцем за людську долю.
 В часи неволі, злиднів і темноти
 Твій дух світив йому промінням сонця.
 Як він терпів, корився мовчки долі, —
 Твій голос був його болючим криком.
 Як він забутий був у цілім світі, —
 Ти розповів його колишню славу
 І в час, як ним мов крамом торгували,
 Ти показав його високу душу.
 Ти в серці ніс тягар його великий.
 Святий тягар народньої скорботи
 І переливши в слово голосне,
 У образах живих живеє горе
 Усім очам незрячим показав.
 І поки житиме народ твій рідний,
 Твоя душа не вмере в його душі.
 Твій рідний край не раз оплаче гірко
 Того, хто так його оплакав долю.
 Ні, не забудемо тебе, Кобзарю
 До віку¹³⁾.

Самійленко зарисував значення Шевченка з загального становища. Шевченка як національного поета зобразила Леся Українка у вірші *На Роковини*:

Не він один її любив.
 Віддавна Україну
 Поети славили в піснях,
 Немов красу-дівчину.
 Від неї переймали сміх
 І жарти, і таночки,
 Її байки, немов квітки,
 Сплітали у віночки.

¹²⁾ Комаров, *op. cit.*, стор. 62.

¹³⁾ Комаров, *op. cit.*, стор. 183—84.

Той в ній давнину покохав,
Той мрію молоденьку, —
Він перший полюбив її,
Як син кохає нежку.

Хоч би була вона стара,
Сумна, змаріла, бідна, —
Для сина вірного вона
Єдина, люба, рідна.

Хоч би була вона сліпа
Каліка, недоріка, —
Мов рана ятриться в ньому
Любов його велика.

Вкраїна бачила не раз,
Як тії закоханці
Над вечір забували все,
Про що співали вранці.

І, взявши дар від неї, йшли
До иншої в гостину;
Вони не знали, що то є
Любити — до загину.

Він перший за свою любов
Тяжкі дістав кайдани,
Але до скопу їй служив
Без зради, без омани.

Усе знесла й перемогла
Його любови сила.
Того ж великого вогню
І смерть не погасила¹⁴⁾.

Більш поетичним ладом, ніж Самійленко і Леся Українка, підкреслив вагу Шевченка Олесь у вірші *Т. Шевченкові*:

Палало сонце. Лютувало —
Горіла нива, ліс горів
Палало сонце. Все мовчало.
Ніхто і дихати не смів.
Чорніла круком чорна нива
І враз, як голос Божий, грім,
І враз, як сльози Божі, злива
В краю пустельнім і німім.
Минули тижні. В мертвім полі
Усе забилося, загуло...
І стало сходити поволи
Життя майбутнього стебло¹⁵⁾.

Так було до 1914. року. Після того приходить світова війна, а потім революція. Українські поети і в тих часах не забувають про Шевченка. Вони далі пишуть вірші на його хвалу. На змісті тих віршів витискає дуже сильно своє знамя час, в якому вони повстали. Для прикладу хай послужить вірш Савченка (з 1920. р.) п. з. 59-ті роковини:

На гори сходили...
Кричали ми
Розтерзані. Безсило.
Погорджені для всіх.
На цілім світі.
Залізо —
Рвало! Рвало! І свистіло!
І корчилася мідь.
І сон —

¹⁴⁾ Комаров, *op. cit.*, стор. 281—82.

¹⁵⁾ Комаров, *op. cit.*, стр. 303.

Як смерть.
 Огонь! Потоп!
 Заллють нас ріки!
 ... З гробів простягнуть
 Посохлі руки!
 Рабів...
 А гнів —
 Любов!
 Любов: — каліки!
 Не жebraйте!
 Мерцям хрести...
 І враз, — Сонця!
 І бурю: Осанна!
 — Із мертвих — Ти!¹⁶⁾

Коли після революції Україною заволоділи більшовики, українські радянські поети достроюють шевченківські вірші до потреб режиму. А. Ткачук напр. у вірші *На смерть Т. Г. Шевченка* заявляє йому, що вже „гниють прокляті дуки, прихвостні царата” і що:

Сонце правди засіяло
 В темряві села,
 Щастя в хаті загуляло
 А тебе... нема!¹⁷⁾

Інакше виглядають повоєнні шевченківські вірші надніпрянських поетів-емігрантів і поетів-галичан. Вони крім популярних віршів, що в них навіязують до давнішої тематики, пишуть теж і такі, в яких зображують Шевченка зовсім не так, як передвоєнні поети. Напр. Маланюк характеризує Шевченка ось так:

Не поет — бо це ж до болю мало.
 Не трибун — бо це лиш рупор мас,
 І вже менш за все — „Кобзар Тарас”,
 Він, ким зайнялось і запалало.
 Скорше — бунт буйних майбутніх рас,
 Полумя, на котрім тьма розтала,
 Вибух крові, що зарокотала
 Карою за довгу ніч образ.
 Лютий зір прозрілого раба,
 Гонта, що синів свяченням ріже, —
 У досвітніх загравах — стена.
 З дужим хрустом випростали крижі
 А ось поруч — усміх, ласка, мати
 І садок вишневий коло хати!¹⁸⁾

Неменш вдатного вірша про Шевченка залишив і молодший від Маланюка поет, Богдан Антонич, що так скоро відійшов від нас туди, „звідкіля немає вороття”. Антонич довше зупиняється над значенням і силою Шевченкового слова, а потім кінчає вірш ось такою строфою:

Це ти сто літ показував мету і шлях стовпом вогнистим,
 ми виресли у спадщині Твоїй, як в сьайві сонця листя,
 у кұриві воєн, у мряці буднів, час Тебе не зрушив.
 Твоє наймення, мов молитву кладемо на стяг,
 бо знаємо, що мов тавро, понесемо в життя
 печать Твоїх палючих слів, що протекли нам до дна душі!¹⁹⁾

¹⁶⁾ Плевако, *op. cit.*, стор. 321.

¹⁷⁾ Плевако, *op. cit.*, стор. ???

¹⁸⁾ Е. Маланюк, *Земля й залізо*, Париж 1930, стор. 35.

¹⁹⁾ *Життя й Знання*, р. IX (1936), ч. 3., стор. 66.

Вірші про Тараса Шевченка, як видно вже з поданого перегляду, поділяються на дві основні групи. Першу групу займають вірші про життя і смерть Шевченка, вони здебільша мають біографічне забарвлення, тимто можна б їх назвати біографічними віршами, а до другої групи приналежать вірші, що повставали, повстають і далі повставатимуть з нагоди Тарасових роковин. Це роковинні вірші. Коли глянути на зміст шевченківських віршів, то виявляється, що біографічні вірші подають звичайно в поетичній формі події, знані з Шевченкового життєпису, а темою роковинних віршів стає найчастіше значення Шевченка, про яке поети різних епох і регіонів різні висловлюють погляди.

Микола Кочубей

НАРИСИ В СПРАВАХ ДЕРЖАВО-БУДІВНИЧИХ

(Докінчення)

ПРО ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ ПРИНЦИП

I

Чи дійсно існують якісь непорушні універсалістичні принципи, що визначають життя, життєву ідею, а тим самим і ріст та розвиток? Чи може таких принципів нема і кожному вільно розуміти все так, як йому хочеться?¹⁾

Ставляючи таке питання, абстрабую від всякої рутинної відповіді на нього. Питаю сам себе і відповідаю: Якщо б такі принципи існували, то ними визначувалася б суть всієї сукупності законів життя і життєвої ідеї (уживаю слова „сукупність”, а не „сума”, бо пеша об'єднує різне і не обмежена якістю та кількістю речей, якими обмежена друга). Крім того ті принципи мусіли б бути одними й тими ж самими в тих трьох площинах, в яких було задумане людське життя — в площинах вічного, тимчасового і моменту (конкретного), або інакше кажучи: в площині духа, розуму й волі; і ще інакше: в площині сприйняття, розуміння та виявлення (дії). Але коли вони мають бути такими, то не можуть вони бути чужими і для Того, який життя людське замислив, ані для Його Думки, ані для Його Твору, ані для тієї Печаті, що на цей Твір Думкою Творця наложена. Та тим самим всі принципи мусіли б сходитись в одному основному єдиному принципі єдиного Бога — принципі божественного єства²⁾.

¹⁾ На цьому місці прошу читача не підскочити і не накинутись зараз на мене: „Що це за питання, коли існують універсалістичні закони християнської Релігії і Церкви? Ставити таке питання, значить: не признавати ні однієї ні другої!”. Отже цього читача я просив би наперед відповісти собі, що таке універсалізм? Що він символізує? В чому, як і коли виявляється? Які є непорушні закони? Яке їх співвідношення? Чи це закон один, чи їх багато? Словом, хай читач сам постарается обдумати це питання у всій його повноті. Може, обдумавши, він зрозуміє, що відповідь, на яку він спроможний, далеко невистарчальна і що за нею у нього знайдуться сумніви, неясності, а то й речі, на які не буде ясної, або і зовсім відповіді.

²⁾ Для практичного читача може й зайво це відмічати, але все ж таки відмічаю: Всі слова в області Божій, без продумання їх глибокого змісту, невистарчальні, не є адекватні. Тому читач повинен намагатись охопити дух слова поза мертвими буквами.